

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi kar**

**DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
TÉZISEI**

Tóth Benedek

**A média valósága: a valóság médiumai
(Az értelemképzés és a valóságkonstrukció mediatizációja)**

Filozófiatudományi Doktori Iskola,
Dr. Kelemen János CMHAS, Doktori Iskola vezetője

Film- Média és Kultúraelméleti Program,
Dr. György Péter DSc, Program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Dr. Erdélyi Ágnes DSc, a bizottság elnöke;
Dr. Szilágyi-Gál Mihály PhD és Dr. Rákai Orsolya PhD, hivatalosan felkért bírálók; Dr. K.
Horváth Zsolt PhD, Dr. Brunczel Balázs PhD, a bizottság tagjai; Dr. Wessely Anna PhD, Dr.
Orbán Katalin PhD, a bizottság póttagjai.

Témavezetők és tudományos fokozatuk:

Dr. György Péter DSc; Dr. Szajbély Mihály DSc.

Budapest, 2012.

1. A disszertáció célkitűzése és a téma körülhatárolása

Értekezésem legfontosabb célja kettős: (1.) szeretnék rekonstruálni-bemutatni egy kibernetikai-rendszerelméleti alapú társadalomelméleti diskurzust, még hozzá (2.) egy átfogó médiaelméleti vázlat alapjaként. Ez a diskurzus a kortárs német média- és társadalomelméleti gondolkodás egyik egyre meghatározóbb beszédmódja; dolgozatom egyrészt ennek recepcióját is szeretné szolgálni. Elemzéseimben azonban számos ponton az ezen diskurzusból származó belátásokat és terminusokat új kontextusokba illeszttem, törekvéseim ennyiben mindenképpen meghaladják a pusztán recepció-elméletrekonstrukciót.

Munkám tehát kétféleképpen hangsúlyozható: egyrészt szeretném bemutatni a német rendszerelméleti beszédmódot, és annak lehetséges médiaelméleti applikációját, *ugyanakkor* pedig szeretnék egy átfogó médiaelméletet vázolni, mely a rendszerelméleten alapul.

Elméleti konstrukció és rekonstrukció kerül cirkuláris viszonyba: munkám egyaránt rekonstruktív konstrukció és konstruktív rekonstrukció – nem véletlenül, ugyanis éppen ez a cirkulárisnak (kibernetikusnak) gondolkodásmód talán a legfontosabb, legátfogóbb kiindulópontom. Az alábbiakban a munkám alapját jelentő kibernetikus-rendszerelméleti beszédmód rövid összefoglalása olvasható.

Heinz von Foerster volt az a szerző, aki a klasszikus kibernetikára egy átfogóbb ismeretelméletet alapozott. Foerster törekvéseinek középpontjában egy olyan gondolkodásmód, episztemológiai nyelv kimunkálása áll, mely a szigorú objektum-szubjektum (vagyis megfigyelő/megfigyelt, valóság/reprezentáció) megkülönböztetését, lineáris argumentációs módját szeretné felváltani egy cirkularitásra, önreferencialitásra alapuló megfigyelő-központú gondolkodásmóddal: a kibernetika kibernetikájával. A cirkuláris alapelv értelmében a megfigyelőt legalább annyira megfigyeléseinek konstrukciójaként tekinthetjük, mint amennyire a megfigyeléseket a megfigyelő konstrukcióinak. Megfigyelő és megfigyelése tárgyának mellérendelése itt többek között a megfigyelések mindenkori megfigyelőhöz kötöttségét eredményezi, ahogyan azt Humberto Maturana híres kijelentése summázza: „everything said is said by an observer”.

A folyamatos mellérendelés, a cirkularitás által nem csak lehetővé, de szükségszerűvé is tett önreflexivitás nem csak a szubjektivizálódás erőteljes tendenciáját hozza napvilágra, hanem szubjektum és objektum statikus, distanciált elválasztottságának feloldásával egyfajta alapvető dinamizálódást is jelent.

Foerster tehát az alapvető különbséget nem szubjektum és objektum, illetve megfigyelő és a megfigyelés tárgya közé helyezi, hanem a megfigyelések rendjei közé. Hogy mit jelent a

megfigyelések rendjeinek tudatos elválasztása, jól mutatja a vakfolt példája. Foerster terminológiáját használva, szemünk első rendbéli megfigyelése a látótérkiesés miatt nem adhat hiánytalan képet az elénk táruló világról. Megtanuljuk ki-számítani (németül: *er-rechnen*, angolul: *Computing*), amit látunk: valójában az agyunk „lát”, amely a látókéregre továbbított megfigyelést figyeli meg, konkrétan – többek között – megfordítja és összeilleszti a két szem „megfigyeléseit”: maga is ki-számol. A vakfolt pedig csak az agyunk által végzett megfigyelés (tudatos) megfigyelésével válik láthatóvá. Az önreferencia bevezetéséről van szó: a vakfoltot keresve tényleg magát a megfigyelésünket figyeljük meg, saját magunkat figyeljük, amint megfigyelünk. Ha elvégezzük Foerster vakfolt-kísérletét, meg fogjuk pillantani saját vakságunkat, paradox helyzetbe kerülünk: látni fogjuk, hogy nem látunk, tehát látunk (azt, hogy nem látunk). A megfigyelés újabb rendjének bevezetésével az előző rend szintjén történő megfigyelés megfigyelése, mint önmegfigyelés is lehetővé válik, és jól láthatóan valóban azt figyeljük meg a megfigyelés második rendjében, hogy *hogyan* működik első rendbéli megfigyelésünk. A hagyományos, első rendbéli kibernetika Foerster szerint elkülöníti egymástól az objektumot és a szubjektumot, a visszacsatolásokat pedig kizárólag a vizsgálandó rendszert alkotó elemek (objektumok) szintjén azonosítja. Ezzel szemben az ő második rendbéli kibernetikája cirkuláris, amennyiben a teóriaképző kibernetikus magát is a megfigyelt világ részeként érti meg. A megfigyelőtől független világra irányuló referenciák a saját személyre (is) mutatóakkal cserélődnek fel, és a leírások értelemszerűen önleírásokká (is) válnak. Hogy a valóság-leírások mennyire a megismerő rendszer függvényei, azt Foerster a *differenciálatlan kódolás* fogalmával érzékelteti. Ezalatt azt érti, hogy amennyiben a megismerő rendszer modelljeként az idegi aktivitást tekintjük, azt látjuk, hogy a realitás felől érkező stimulusok tényleges, sajátos minősége nem kódolódik ebben a rendszerben, pusztán az intenzitása (és a helye). Bemeneti adatként tehát csak az inger intenzitása és az ingerforrás koordinátái adottak, tehát a benyomás *minőségét* a feldolgozó rendszer hozza létre. A megfigyelő rendszer a realitás tekintetében autonómként, (műveletileg) zártként gondolható el.

A realitás tehát a leírások (valójában ismeretlen) környezete, melynek konfirmációja nem lehetséges. Amit valóságként élünk meg, amihez hozzá tudunk férni, az valójában leírásaink/megfigyeléseink összessége. Realitásnak és valóságnak leképező viszonya ebben az elméleti keretben nem tételezhető. Wittgensteint parafrázálva Foerster egy helyen azt mondja, hogy „a kép a valóság egy modellje” kijelentést bátran megfordíthatjuk (primer és szekunder a rekurzióknak köszönhetően felcserélhető), és újragondolhatjuk a következőképpen: „a valóság a kép egy modellje”. Egy más helyen, konkrétan az újságíró-etika vonatkozásában

pedig ugyanezt a logikát követve azt mondja, hogy az újságíró felelőssége nem abban a formulában ragadható meg, hogy „úgy mondd, ahogy történt”, hanem sokkal inkább abban, hogy „úgy történt, ahogy mondod”.

Niklas Luhmann életműve valójában az előzőekben bemutatott második rendbéli kibernetikának az autopoietikus rendszerek elméletével kombinált alkalmazása a társadalomtudományok területén.

Luhmann rendszerfelfogása alapvetően az általános rendszerelmélet és a kibernetika területéről ered, tehát nem szigorúan szociológiai gyökerű. Az általános rendszerelmélet (és később a fentebb bemutatott „első rendbéli” kibernetika) olyan transzdiszciplináris kutatási területek, melyek a rendszerré szerveződés, illetve az önszabályozó rendszerszerű működés általános törvényszerűségeinek kutatására jöttek létre. Az általános rendszerelmélet az 1950-es években vetette fel a nyitott és zárt rendszerek megkülönböztethetőségének kérdését. A zárt rendszerek, melyek működésük során nem vesznek fel és nem adnak le anyagot, az entrópia fokozására, vagyis a megkülönböztetések feloldására törekszenek. Velük szemben állnak a nyitott rendszerek, melyeket az jellemez, hogy alkotóanyagaik szabadon áramlanak a rendszer határain keresztül, folyamatosan változnak. Az őket jellemző tendencia a magasabb rendű állapotok és a differenciálódás felé irányul, vagyis ezekben a rendszerekben nem kizárólag entrópia-termelés történik, hanem a kívülről történő anyagfelvétel (illetve leadás) révén negatív- illetve pozitív entrópia-átvitel is. A nyitott rendszerek elmélete tehát már problematizálja a rendszer és környezete kapcsolatát. (Azzal azonban nem számol, hogy a környezetben is megjelenhetnek rendszerek, vagyis különbséget kell tennünk rendszer-(differenciálatlan)környezet, és rendszer-rendszer kapcsolat között, mint azt majd Luhmann teszi.)

A kibernetika egyik legfontosabb kérdése arra vonatkozott, hogy miként tarthatók stabilan a rendszerállapotok változó környezeti feltételek között. A visszacsatolásos (vagyis feedback) modellek általánosan alkalmazhatónak tűntek: az ezeket kidolgozó-alkalmazó kibernetika így egyaránt tekinthető a technikai, pszichikai és szociális rendszerek leírásával és vezérlésével foglalkozó diszciplinának.

Mindezek áttekintése után talán jobban megérthetőek a rendszer fogalmával kapcsolatos fő kérdések: 1., Mit nevezünk rendszernek? 2., Hogyan képződik és reprodukálódik a rendszer és környezet különbsége? (és ezzel összefüggésben: 3., Milyen művelet hozza létre a megkülönböztetést, és az hogyan képes belülről eldönteni, hogy valami a rendszerhez tartozik-e?)

Luhmann szerint mindezeket a rendszerelmélet mindaddig két nézőpontból szemlélte attól függően, hogy a rendszereket létezőknek, vagy pusztán analitikus kategóriának tekintették. Luhmann egyszerűen elutasítja mindkét nézőpontot azzal, hogy azok rendszeren kívüli megfigyelőt konstituálnak, vagyis a rendszerelmélet (mint tudomány) olyan külső megfigyelőnek látja magát, amely nem része a világnak, amit megfigyel. Luhmann ezt a megfigyelésnek az előzőekben kifejtett foersteri felfogására alapozva utasítja vissza, amennyiben magáévá teszi a kibernetika kibernetikájának azon kiindulópontját, mely szerint nincs független (objektív) megfigyelés: a megfigyelőt be kell léptetni a megfigyelésbe. A megfigyelő minden értelemben ugyanúgy kondicionált létező, mint amit megfigyel (legyen szó akár arról, amikor én megfigyelem a szomszédomat, vagy akár arról, amikor a tudomány megfigyeli a művészetet). Megfigyelő és tárgya között – ahogyan szintén láthattuk Foerster okfejtései nyomán az előzőekben – maga a megfigyelő tesz különbséget azért, hogy megfigyeli magát, amint megfigyel. Röviden: abszolutizált, objektív megfigyelési pozíció Luhmann szerint sem lehetséges.

Visszatérve a rendszer meghatározásának problémájára: Luhmann szerint semmilyen rendszerek nem írhatóak le a határai mentén, azaz statikusan, mert a határok valójában folyton változnak, és nem is tételezhető fel olyan megfigyelői pozíció, ahonnan lehetséges lenne megfigyelni a rendszerek igazi határait. Mindezek következtében radikális újítást vezet be: a dinamikus rendszerfogalmat.

Ez a következőképpen értendő: „A rendszer valójában nem más, mint a rendszer és környezet differenciája”¹ – tehát a rendszerelmélet nyitott rendszer-fogalmát felhasználva úgy ragadja meg a rendszer sajátosságát, mint a környezetétől való elkülönülésének mozzanatát. Vagyis: egy differenciált rendszer nem részek bizonyos számából és ezek kapcsolataiból áll, hanem bizonyos számú rendszer/környezet *differenciából*.

Luhmann valójában feloldja a nyitott-zárt rendszerek kérdését, pontosabban a fogalmi oppozíció helyett a kifelé irányuló és az önreferencia megkülönböztetésének Foerster által megalapozott szempontja mentén gondolja újra. Azok a rendszerek, melyek önfenntartásra, azaz saját működésük biztosítására, valamint saját állapotaik és a „világ” megfigyelésre, leírására képesek műveletileg szigorúan zártak, vagyis minden műveletük a rendszeren belül történik, nincsenek közvetlen műveleti kapcsolatban a környezetükkel. Megismerésre kizárólag ezek a rendszerek képesek.

¹ Niklas Luhmann: *Einführung in die Systemtheorie*. Carl-Auer Verlag, Heidelberg, 2004. itt:66.

A rendszerek megismerő tevékenységének *médiума* (anyaga, területe, eszköze) az értelem. Ebben az értelemben kerül egymás mellé (tehát nem egymásból levezethető viszonyba) Luhmannál a tudat és a kommunikáció rendszere: mindkettő az értelem médiumában működő, úgynevezett értelem-feldolgozó rendszer, mindkettő saját, a másik számára hozzáférhetetlen műveleti móddal. A gondolkodás műveletére épülő tudatrendszerek és a kommunikáció műveletére épülő kommunikációs (szociális) rendszerek így egymás számára kizárólag *környezetként* jelenhetnek meg. Az értelem kommunikációs rendszerekben megjelenő formáit (némi leegyszerűsítéssel: a szocialitás struktúráit; más kifejezéssel: a társadalmi valóságot) tehát sui generis-módon kell megértenünk. A dolgozat egyik legfontosabb kérdése és tétje éppen ez: a luhmanni értelem, kommunikáció, médium, forma-fogalmak alapján megérteni és leírni a valóság szociális konstrukciójának folyamatait.

Ezen a ponton talán belátható, hogy a médiaelméleti elemzések szinte „adják magukat” további irányként. A tömegmédia ugyanis – a tömegsajtótól a televízióig – ezen valóságkonstrukció legnyilvánvalóbb és legfontosabb társadalmi intézményrendszereként írható le.

A dolgozat a fent vázolt nyelvet beszélve, ezekre az alapokra építve mutatja be egy átfogó médiaelmélet vázlatát. Ez a médiaelmélet tehát a valóság (mediális) konstrukciójának alapkérdésére épül: az értelem médiumában alkalmazott, intézménnyé váló formák leírását tűzi ki céljául. Fontosnak tartom kiemelni, hogy – bár nem médiatörténeti munka – mégis értekezésem egyfajta történeti ívet is igyekszik kirajzolni. A digitalizációval, a – luhmanni terminussal – a „számítógép mint kultúrforma” megjelenésével ugyanis radikálisan átalakulnak a mediálisan létrehozott valóság konstrukciós eljárásai és – ezáltal – mintázatai, szerkezete is. Értekezésem egy további fő célkitűzése, hogy ezt a változást a médiaelmélet szempontjából reflektáljam, és – amennyire lehetséges – modellezem.

2. A disszertáció felépítése és az alkalmazott módszer vázolója

A dolgozat három nagy fejezetre tagolódik, három szerző és három nagy médiatörténeti probléma illetve korszak szerint. Az első fejezet tárgya Heinz von Foerster² „második rendbeli kibernetikája”. Ez nem más, mint egy sajátos, cirkularitásra, rekurzivitásra, önreferencialitásra és az ún. „második rendbeli megfigyelésre” épülő episztemológia. „Alapötlete abban áll, hogy a kibernetika alapelvét [a cirkularitás elvét, illetve a cirkuláris kauzalitást – T.B.] a filozófiába forgassa...”³ Ennek a fejezetnek a célja a dolgozat egésze számára érvényes episztemológiai alapvetés megteremtése, néhány szükséges alapfogalom (második rendbeli megfigyelés, cirkuláris kauzalitás, ’valóság’, műveleti zártság, autopoiezis) bevezetése. Azért tartom fontosnak ennyire hangsúlyozni Heinz von Foerster fogalmait (és gondolkodásmódját általánosságban), mert véleményem szerint a dolgozat lényegi részét meghatározó luhmanni rendszerelmélet *innen* megközelítve más képet mutat(hat), mint – ha van ilyen – a szokásos szociológiai kontextualizálásai esetén (arról nem is beszélve, hogy a szakirodalom mennyire hanyagolja a Foerster – Luhmann párhuzamokat). Reményeim szerint ebben a megközelítésben erős hangsúlyt kap a luhmanni elmélet rekurzív, dinamikus jellege és konstruktivizmusa, valamint alapvetően kommunikációelméleti hangoltsága.

Itt érdemes kitérni az alkalmazott fogalmiság természetére is. A foersteri-luhmanni gondolkodásmód egyik jellegzetessége ugyanis éppen az, hogy magára az elméletépítésre is alkalmazzák az elmélet által leírtakat, azaz fogalmaik saját elméleti modelljeik szerint épülnek fel. Az elméletek mindig egy meghatározott nézőpontból végzett megfigyelésként határozzák meg magukat (természetesen nézőpontjukat illetően a kontingenciát mindig és minden körülmények között fenntartva és reflektálva), melyen *belül*⁴ jönnek létre a fogalmak,

² Foerster tagja volt a Norbert Wiener, Neumann János, Gregory Bateson és mások nevével fémjelzett „klasszikus” kibernetikus körnek, 1957-ben alapítója a híres BLC-labornak (mely a hetvenes évek elejéig működött), ahol számos úttörő interdiszciplináris projekt zajlott, és számos jelentős tudós (pl. az autopoiezis-fogalmat megalkotó Humberto Maturana) megfordult. Később a kilencvenes évek elején formálódó német konstruktivista diskurzus „alapító atyjaként” tekintett rá; amivel kapcsolatban Foersternek erős fenntartásai voltak. (A konstruktivista diskurzusra a dolgozatban többször visszatérek. Ezen a ponton annyit tartok fontosnak megemlíteni, hogy a konstruktivista diskurzus kánonjának legfrissebb prezentációjában, a konstruktivizmus kulcsműveinek ismertetéseit összefoglaló 2011-es *Schlüsselwerke des Konstruktivismus* (szerk: Bernhard Pörksen; VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.) egyaránt tartalmaz ismertetőt Foersterről és Luhmannról.

³ Bernhard Pörksen: Ethik der Erkenntnistheorie. (Bernhard Pörksen über Heinz von Foersterns Wissen und Gewissen). In: Uő. (szerk.) *Schlüsselwerke des Konstruktivismus*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2011. 319-341. itt: 321.

⁴ Ennek a bizonyos „belül”-nek hosszas és alapos kifejtése az egész dolgozaton végighúzódo igyekezet lesz.

maguk is rekuzív módon. Maga Luhmann mindezt így fogalmazza meg (egyik) főművének is tartott *Társadalmi rendszerek* című, 1984-ben publikált könyvének bevezetőjében:

„Ellentétben a megszokott elméletprezentációkkal, amelyek... kölcsönvesznek néhány fogalmat a szakirodalomból, ... mi arra teszünk kísérletet, hogy növeljük a felhasznált fogalmak számát, és *egymásra vonatkoztatásuk révén* [kiemelés az eredetiben. T.B.] határozzuk meg azokat. Ez történik majd az olyan fogalmakkal, mint az értelem, az idő, ... az elem, a viszony, a komplexitás, a kontingencia, [...] a kommunikáció, a rendszer, a környezet, a világ, az elvárás, a struktúra, [...] az önreferencia, a zártság, az önszerveződés, az autopoíézis, [...] a megfigyelés, az önmegfigyelés, a leírás, az önleírás, [...] az információ, [...] a társadalom [mindezek a fogalmak a dolgozatban is szerepelnek, jóllehet néhány esetben kissé eltérően az eredeti luhmanni intencióktól – T.B.]. ...

Az említett fogalmakkal való munkából nem következik, hogy nélkülözni kellene az előttünk lévő elméletörökségre történő vonatkoztatást, de ezeknek a fogalmaknak, amennyire lehetséges, egymást kell erősíteniük. ... Az elmélet egészét tehát egy önmagát limitáló kontextusként kell megérteni.”⁵

Ezeknek az elméleteknek az építkezése tehát körkörös (cirkuláris, rekurzív), melyet – tőlem telhetően – jelen munkában magam is követni szándékozom. Hangsúlyozzuk még egyszer: az elméletképzésbe is beépített cirkularitás és az önreferencialitás itt alkalmazott ideája Foerstertől ered.

Az első fejezet Foerstert elemző része egy exkurzussal egészül ki, mely szintén a rekurzivitásról és az önreferencialitásról szól. Ebben az exkurzusban olvasható a dolgozat egyetlen – hagyományos értelemben vett – „esettanulmánya”. Egy sajátos, a 19. század végén rövid ideig a napi sajtóban létezett beszédmód, az ún. „csevegő tárca” (Wochenplauderei) elemzése során igyekszem megmutatni, hogyan működik a tárcaíró figuráját megteremtő, és ezen figura körül a szövegeket szövő reflektáltan nem-lineáris narratív eljárás: tárcaíró és az általa teremtett szövegek viszonya maguknak a szövegeknek a szintjén írható le úgy, hogy a tárcaírót teremtik a szövegei melyeket a tárcaíró ír. Mindezt ráadásul úgy, hogy a tárcaíró valóban mint *megfigyelő* tematizálódik a szövegekben, *aki megfigyel*, éles ellentétben a vezércikkíró szövegein kívül maradó figurájától, ahogyan erre rámutat az elemzés többek között a tárcaíró és vezércikkíró *különbségét* tematizáló 1864-es bécsi komédia⁶ kapcsán.

A második fejezet Niklas Luhmann rendszerelméletét mutatja be, természetesen a fent bevezetett hangsúlyokkal. Luhmann magyar recepciója viszonylag jónak (Foerster nem létező hazai recepciójához képest egyenesen kiválónak) mondható; elméletéről több korábbi

⁵ A könyv magyarul 2009-ben jelent meg: Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek*. AKTI-Gondolat, Budapest, 2009. itt: 11.

⁶ *Leitartikel und Feuilleton, Scherz in einem Aufzuge von Sigmund Schlesinger*, Im Selbstverlag des Verfassers, Wien, Durch T. Löwenthal, 1864.

összefoglalás is olvasható,⁷ Brunczel Balázs nemrég megjelent könyve⁸ pedig egészen kiváló és komplex rekonstrukciót nyújt. Luhmann több fontos szövege is elérhető már magyarul.⁹ Én a magam részéről mégsem hivatkozom, hanem kifejtem a Luhmanntól kölcsönzött terminológiát. Szándékom és reményeim szerint a luhmanni terminusok eredeti értelmezéseikhez képest *kissé elmozdulnak* ebben a dolgozatban. A *forma*, a *médium*, a *rendszer*, az *értelem*, a *kommunikáció* és a *kultúra* fogalmai egy olyan – általam szándékolt – viszonyrendszerben állnak össze újra, amely a szocialitásnak mint értelem-konstrukciónak egy lehetséges (és mindenképpen tegyük hozzá: kontingens!) interpretációs kontextusa. Ezzel szándékaim szerint azt mutatom meg, hogyan látszik a (foersteri alapokra épített) luhmanni elmélet felől az, amit konstruált társadalmi valóságnak nevezhetünk más kontextusokban.¹⁰

A második nagy fejezet második része a tömegmédia luhmanni értelmezésével, funkciójával és az általa létrehozott/hozzárendelhető valóságokkal foglalkozik. Egy olyan „objektivitás-szemantikát” mutatok be, mely a tömegmédia önleírásban használatos, transzparenciára, objektivitásra, hitelességre – egyáltalán: a *közlés* problémájára – épített médium-fogalmát írja le. A média elméletileg belátható valóságkonstruáló működése (a média elméleti leírása), valamint az objektivitás-szemantika médialeírása (mely szerint az transzparens, valóságközvetítő eszköz) között feltárható különbség képezi a második fejezet legfontosabb médiaelméleti problémáját.

A média transzparenciájának ideológiája (az „objektivitás-szemantika”) történetileg nézve aktualitását veszti a médiakonvergencia és az új, (digitális, hálózati) média új technikái és használati módjai, vagyis az értelemképzés, –közlés és –tárolás új formáinak megjelenésével. A német médiaelméleti diskurzus meghatározóvá vált művében, a 2000-ben publikált *Medienphilosophie* című monográfiában Frank Hartmann mindezt a következőképpen foglalja össze:

⁷ Ismertetések többek között: Pokol Béla írása a következő kötetben: Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek. Alfred Schütz, Jürgen Habermas, Talcott Parsons és Niklas Luhmann rendszere*. Gondolat, Budapest, 1987. Karácsony András Luhmann-fejezete a következő kötetben: Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.; Bangó Jenő – Karácsony András (szerk.): *Luhmann-könyv*. Rejtjel, Budapest, 2002.; Bangó Jenő: *A luhmanni életmű panorámája*. Rejtjel, Budapest, 2004.; A Luhmannal foglalkozó *Replika*-szám (66. sz., 2009. május).

⁸ Brunczel Balázs: *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*. L'Harmattan, Budapest, 2010.

⁹ Némedi Dénes (szerk.): *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból*. Kiadja a Művelődési Minisztérium Marxizmus – Leninizmus oktatási főosztálya, Budapest, 1987.; Niklas Luhmann: *Szerелеm, szenvedély (az intimitás kódolásáról)*. Jászöveg Könyvműhely, Budapest, 1997. Niklas Luhmann: *Látom azt, amit te nem látsz*. Osiris, Budapest, 1999.; Niklas Luhmann: *Bevezetés a rendszereleméletbe*. Gondolat, Budapest, 2006.; Niklas Luhmann: *A tömegmédia valósága*. Gondolat kiadó, Budapest, 2008.; Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek*. AKTI – Gondolat, Budapest, 2009.; Niklas Luhmann: *A modernség megfigyelései*. Akti – Gondolat, Budapest, 2010. Niklas Luhmann: *Ökológiai kommunikáció*. Gondolat kiadó, Budapest, 2010.

¹⁰ Ezen a helyen talán elegendő a legkézenfekvőbb utalás: Peter Berger – Thomas Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése*. Jászöveg Könyvműhely. Budapest, 1998.

„A mediális feltételek közötti önészlelés azt jelenti, hogy a technikailag generált realitások új dimenzióival kell boldogulnunk. Nem egy *virtuális valóság* fantáziáiról van szó, ... hanem arról, hogy interakcióink az új médiavalóság feltételei mellett fokozottan mesterségesek lettek [...] Ezen telematikus jelenléttel kapcsolatban érdemes lenne egy fokozódó *valós virtualitásról* beszélni [...]

A jelenlegi *Medial Turn* az elméletképzés szintjén a *reális virtualitás* kultúrájának elemzése felé mutat. [...] ... az összes kommunikációs forma elektronikus konvergenicája rajzolódik ki, mely által egy immerzív *médiavalóság* teremődik meg. Az események ebben többé nem tapasztalatok szimbolikus reflexiói, hanem maguk a tapasztalatok. ... Az új médiavalóság mint olyan, nem vezethető le a valóságból.”¹¹

A valóság / médiavalóság viszonyának megváltozása, a kommunikációs viszonyok átfogó átalakulása is tehát egy fordulatot érzékeltetnek: a mediatizáció, illetve a medialitás kérdései kerülnek középpontba mind a laikus, hétköznapi tapasztalat, mind pedig a tudományos reflexió szintjén.

A harmadik nagy fejezet ennek a fordulatnak az értelmezésére tesz kísérletet. A felépített terminológiát viszonyba hozza a kortárs német médiaelméleti diskurzus egyik legfontosabb szerzőjének,¹² a magyarra is sokat fordított Vilém Flussernek a fogalmaival; másként szólva, *beépíti* Flusser néhány elgondolását.

Flusser fogalmai egyrészt az ő gondolkodásmódjának és társadalomképének hasonlóságából, másrészt pedig a rendkívül absztrakt luhmanni elmélet és fogalmiság rugalmasságából kifolyólag meglátásom szerint rendkívüli módon alkalmasak a dolgozatban felépített gondolatmenet gazdagítására (hogy valójában mennyire, az megítélhető a dolgozat harmadik fejezete alapján). Éppen ezért, a rekurzív, „befelé gondolkodó” fogalmiság felépítésének módszertani döntését követve „emelem ki” Flussert a huszadik század második felének a technikát, annak valóságátalakító erejét, a medialitást és a szimulációt tematizáló diskurzusából (melynek talán legfontosabb nevei Jean Baudrillard, Paul Virilio, Neil Postman és Friedrich Kittler).

A harmadik nagy fejezet első része tehát a – flusseri terminussal – *technikai képek univerzumának* vázlatát adja, második felében pedig az új, láthatóvá váló média szemantikájának (mely az objektivitást-szemantikát hivatott leváltani) meghatározására tesz kísérletet. Ez lenne tehát a harmadik rész médiatörténeti korszaka/problémája: a digitális média, pontosabban ennek nyelve, amelyben megérti és leírja magát. Ezt Lev Manovichnak a

¹¹ Frank Hartmann: *Medienphilosophie*. WUV, Wien, 2000. itt: 17-18

¹² Vö: Uo.: 279-299.; ill. Reinhard Margreiter: *Medienphilosophie*. Parega, Berlin, 2008. 131-173.. Az itt mondottak mellett szól talán az a tény is, hogy Flusserrel külön folyóirat foglalkozik: Flusser Studies (www.flusserstudies.net.)

The Language of the New Media című könyvében közölt, meghatározóvá vált szempontrendszer¹³ (de továbbra is a foersteri-luhmanni-flusseri fogalmiság és elméleti keret) mentén látom rekonstruálhatónak.

Az önreferencialitást taglaló exkurzus után a dolgozat legvégén egy új (a „láthatóvá lett”, transzparenciáját vesztett) médiafogalom ontológiai és episztemológiai aspektusait mutatom be, melyet Stefan Weber nem-dualisztikus modelljében foglalok össze, a lehetőségek szerint teljessé (egészen pontosan: rekurzívva) téve ezzel egy lehetséges médiaelmélet vázlatát.

3. Eredmények

1. Heinz von Foerster magyar nyelvű recepciója. Foerster magyar nyelvű recepciója mindeközéig gyakorlatilag nem létezik. Néhány elszórt utalástól és hivatkozástól eltekintve ebben az értekezésben olvasható először magyarul tételes összefoglaló az ő munkájáról és legfontosabb gondolatairól.

2. A Foerster és Luhmann elméletei közötti kapcsolatok tekintetében szintén előrelépésnek tekinthető a dolgozat. A két elmélet olyan szisztematikus együttértelmezésére (más megközelítésben: Luhmann Foerster felől történő olvasására), ahogyan ez jelen értekezésben olvasható, legjobb tudomásom szerint a német szakirodalomban sem nagyon található példa. Ezt azért tartom rendkívül fontosnak hangsúlyozni, mert éppen Foerster felől „megnyitva” egészen máshogy látható a luhmanni rendszerelmélet, mint a „szokásosnak” nevezhető szociológiai értelmezéseiben: sokkal inkább konstruktivista, differenciaelméleti hangsúlyai tűnnek elő, semmint bármifajta strukturalizmus felé mutató (téves) párhuzamai.

3. A luhmanni elmélet mint médiaelmélet tételes kifejtése szintén a dolgozat eredményei közé sorolható. Az átfogó luhmanni médiumfogalomtól a tömegmédia konkrétabb fogalmáig ívelő részletes áttekintés magyar nyelven először szintén ebben az értekezésben olvasható.

4. Eredménye és újdonsága a dolgozatnak a médiaelméleti okfejtéseken belül a tömegmédia programterületeinek új, az eredeti luhmannitól eltérő értelmezése, a médiatartalmaknak (a reklámtól a hírekig) új szempontú meghatározása, mindezekben az önreferencia és a fikció

¹³ Vö. Lev Manovich: *The Language of New Media*. MIT Press, Cambridge, 2001.

szerepének és működésének sajátos értelmezése. (Ezek az elemzések legjobb tudomásom szerint a nemzetközi szakirodalom tekintetében is újdonságnak számítanak.)

5. Tisztán recepciós eredményként mutatható fel a dolgozatban egy Magyarországon kevésbé recipiált (a „Medienwissenschaft”, „Publizistik”, „Journalistik” – kulcsszavak köré rendezhető) német médiatudományos diskurzus bemutatása az értekezés egy ennek szentelt exkurzusában.

6. A munka talán legfontosabb eredménye a három szerző, Heinz von Foerster, Niklas Luhmann és Vilém Flusser művei alapján teljesen új, saját terminológia kidolgozása, és egy szisztematikusan felépített média-fogalom (megközelítés) megalkotása.

A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk

Tanulmányok:

A médiaterről. In: Ármeán Ottília – Gagy József (szerk.): Új média és kommunikatív magatartás. Kolozsvár, Scientia, 2011. 35-44.

Megfigyelni a megfigyelést: Heinz von Foerster ismeretelméletének alapvonalairól. In: Jancsák Csaba – Nagy Gábor Dániel – Szűcs Norbert (szerk.): Céhem Vándorkönyvei. Tanulmányok a 60 éves Pászka Imre tiszteletére. Szeged, Belvedere Meridionale, 2009. 139-149.

Utószó (Karácsony Andrással közösen) Niklas Luhmann: Szociális rendszerek című könyvéhez. Gondolat – Akti, Budapest, 2009.

Konstruktivista rendszerfelfogás és formafogalom Niklas Luhmann kommunikációelméletében. In: Ivaskó Livia (szerk.): Érthető kommunikáció. Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, Szeged, 2005. 115-120.

Második rendbéli bevezetés (Niklas Luhmann Bevezetés a rendszerelméletbe című könyvéhez) In: Educatio 2004. 2. szám, 319-324

Niklas Luhmann elmélete és a német médiatudomány, avagy adalékok a publicisztikatudomány és a zsurnalizmus fogalmaihoz. In: A kommunikáció útjai, szerk. Ivaskó Livia, Gondolat - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest, 2004. 83-111.

A művészet rendszere Niklas Luhmann szociológiájában. In: Bangó Jenő - Karácsony András (szerk.): Luhmann-könyv. Rejtjel, Budapest, 2002. 131-153.

Szakfordítás:

Rolf Großmann: Médium – köztes médium a hang, kép és program közt. In: Batta Barnabás (szerk.): *Médium Hang Esztétika (Zeneiség a mediális technológiák korában.)* Univ Kiadó, Szeged, 2009, 102-117.

Konferenciaelőadások:

Media Philosophy and The „Digital Weltbild” of Vilém Flusser. Elhangzott: Bridges of Media Education c. konferencia (Faculty of Philosophy, University of Novi Sad), Novi Sad, 2012. szeptember 16.

Helyi kultúrák újratöltve: a jelentésvektor megfordulása és az önreferencia diadala. Elhangzott: A Vágygazdaság forrásvidékei c. konferencia (SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék és PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék), Szeged, 2011. szeptember 16-17.

A technikai képek kultúrája: a (digitális) médiatársadalom. Elhangzott: A digitális korszak kommunikációelmélete (Az új média használata és társadalmi hatásai) c. konferencia, Eger, 2010. június 4-5.

Az új amerikai televíziósorozatok és a kortárs médiakultúra. (Gollowitzet Dianával közösen). Elhangzott: A vizualitás antropológiája c. konferencia (Magyar Kulturális Antropológiai Társaság és a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete), Miskolc, 2010. május 20-21.

'Communication' and 'social' according to the approach of the system theory. Elhangzott: Bridges of Media Education c. konferencia, University of Novi Sad, 2009. 09. 13.

A globális médiakultúráról. Elhangzott: Médiakultúra – populáris kultúra. (workshop), Az Szegedi Tudományegyetem és a Debreceni Egyetem szervezésében, a Debreceni Egyetem síkfőkúti kutatóházában. 2007. április 14-16.

Újságírók, terek, médiumok. (A normatív nyilvánosságfogalom genealógiájáról.) Elhangzott: Reflexió(k) vagy „mélyfúrások”? A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után (workshop) A PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, az ELTE BTK Művészet- és Médiatudományi Intézet, a PTE BTK Kultúratudományi Doktori Program szervezésében. Pécs, 2007. március 9-10.

Médiaelméletek és médiaontológiák. Elhangzott: Elméleteink 2000 körül. A Szegedi Akadémiai Bizottság humántudományi szakbizottságának konferenciája a Magyar Tudomány Hetén c. konferencián, Szeged, 2006. november 9